

พระบรมธาตุนครชุมกับศรัทธาของชาวกะเหรี่ยงในจังหวัดกำแพงเพชร

Phraborommathat Nakhonchum Pagoda with Belief

of Karen in Kamphaeng Phet Province

ธีระวัฒน์ แสนคำ

Theerawat Sankum

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เลย

บทคัดย่อ

พระบรมธาตุนครชุม วัดพระบรมธาตุ พระอารามหลวง ตำบลนครชุม อำเภอเมืองกำแพงเพชร จังหวัดกำแพงเพชร เป็นพระเจดีย์รูปทรงศิลปะมอญ-พม่า เนื่องด้วยได้รับการบูรณะจากชาวกะเหรี่ยงในประเทศพม่า ทำให้ชาวกะเหรี่ยงในจังหวัดกำแพงเพชรให้ความเคารพศรัทธาเป็นอย่างมาก และในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 ของทุกปีชาวกะเหรี่ยงในจังหวัดกำแพงเพชรจะเดินทางมาทำพิธีบูชาพระบรมธาตุนครชุมเป็นจำนวนมาก

คำสำคัญ : พระบรมธาตุนครชุม, ศรัทธา, ชาวกะเหรี่ยง, จังหวัดกำแพงเพชร

ABSTRACT

Phra Barom Mathat Nakhon Chum at Phra Barom Mathat Nakhon Chum Temple (Royal Temple), Nakhon Chum Sub-district, Mueang District, Kamphaeng Phet Province, was the Mon-Burmese-style pagoda since it was restored by Karens in Myanmar. As a result, Karens in Kamphaeng Phet paid respect to and had faith in the pagoda. On the full moon day of the third lunar month, most of Karens in Kamphaeng Phet annually came to worship Phra Barom Mathat Nakhon Chum.

Keywords : Phraborommathat Nakhonchum Pagoda, Belief, Karen, Kamphaeng Phet Province

1. บทนำ

ในประเทศไทยมีชาวกะเหรี่ยงซึ่งอพยพเข้ามาจำนวนมากหลังจากที่ประเทศอังกฤษได้เข้ายึดครองประเทศพม่า และมีการตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นในแถบบริเวณต้นน้ำแม่น้ำสาละวิน ทางด้านทิศตะวันออก และบริเวณต้นน้ำแม่น้ำปิง แล้วกระจายตัวไปตามแนวเทือกเขาตะนาวศรี ตั้งแต่ภาคเหนือของประเทศไทย จังหวัดเชียงราย แม่ฮ่องสอน เชียงใหม่ ลำพูน ตาก กำแพงเพชร สุโขทัย อุทัยธานี สุพรรณบุรี กาญจนบุรี ราชบุรี เพชรบุรี ลงไปโดยตลอดจนถึงบริเวณคอคอดกระ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ (กรมพัฒนาสังคมและสวัสดิการ, 2555)

โดยทั่วไปชาวกะเหรี่ยงจะมีภาษา ประเพณี ความเชื่อ วัฒนธรรมและวิถีชีวิตที่แตกต่างไปจากชาวไทยโดยทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเชื่อทางศาสนา เนื่องจากชาวกะเหรี่ยงจะให้ความสำคัญกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ผีและวิญญาณบรรพบุรุษ เมื่อมีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเข้าไปยังชุมชนชาวกะเหรี่ยงก็ทำให้มีชาวกะเหรี่ยงได้ยอมรับนับถือเอาความเชื่อทางพระพุทธศาสนาเป็นอีกหนึ่งความเชื่อในการดำรงชีวิตด้วย โดยแม้จะมีการประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา แต่ก็ยังคงไม่ละทิ้งพิธีกรรมบูชาสิ่งเหนือธรรมชาติ ผีและวิญญาณบรรพบุรุษ (กรมพัฒนาสังคมและสวัสดิการ, 2555)

กำแพงเพชรเป็นอีกจังหวัดหนึ่งที่มีชาวกะเหรี่ยงอาศัยอยู่ ส่วนใหญ่จะตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตเชิงเขาคลองลาน ในเขตอำเภอคลองลาน และอำเภอโกสัมพีนคร ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของตัวจังหวัดกำแพงเพชร มีชุมชนชาวกะเหรี่ยงขนาดใหญ่จำนวน 5 หมู่บ้าน คือ 1) บ้านกะเหรี่ยงน้ำตก ตำบลคลองลานพัฒนา อำเภอคลองลาน 2) บ้านวังกระสังข์ ตำบลโป่งน้ำร้อน อำเภอคลองลาน 3) บ้านเพชรระขอ ตำบลสักงาม อำเภอคลองลาน 4) บ้านสามัคคีธรรม ตำบลคลองน้ำไหล อำเภอคลองลาน และ 5) บ้านโล๊ะโคะ ตำบลโกสัมพีนคร อำเภอโกสัมพีนคร (สมคิด สาริยัง, สัมภาษณ์) นอกจากนี้ ยังมีชาวกะเหรี่ยงอีกจำนวนหนึ่งที่ตั้งบ้านเรือนปะปนกับชาวไทยเชื้อชาติอื่นๆ ในหลายหมู่บ้าน ในเขตอำเภอคลองลานและอำเภอโกสัมพีนคร ตลอดจนชาวกะเหรี่ยงบางหมู่บ้านในเขตอำเภออุ้มผาง จังหวัดตากด้วย

ในช่วงวันขึ้น 15 ค่ำเดือน 3 ของทุกปี วัดพระบรมธาตุ พระอารามหลวง ตำบลนครชุม อำเภอเมืองกำแพงเพชร จังหวัดกำแพงเพชร และพุทธศาสนิกชน ได้ร่วมกันจัดประเพณีนมัสการพระบรมธาตุนครชุม เพ็ญเดือนสาม ซึ่งเป็นประเพณีที่มีการปฏิบัติสืบต่อมาช้านาน ในแต่ละมีจะชาวกะเหรี่ยงในจังหวัดกำแพงเพชรจะรวมตัวกันมาทำพิธีกรรมต่างๆ เพื่อบูชาองค์พระบรมธาตุ

นครชุม ในช่วงกลางวันของวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 โดยชาวกะเหรี่ยงดังกล่าวจะนำเครื่องสักการะต่างๆ และผ้าป่ามาทอดถวายเป็นพุทธบูชาแด่องค์พระบรมธาตุนครชุม ความเชื่อและประวัติความเป็นมาของพิธีกรรมและประเพณีการบูชาพระบรมธาตุนครชุมของชาวกะเหรี่ยงในจังหวัดกำแพงเพชร จึงถือว่ามีที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากโดยปกติแล้วชาวกะเหรี่ยงมักจะให้ความนับถือสิ่งเหนือธรรมชาติ ผีและวิญญาณบรรพบุรุษ ประเพณีเช่นนี้จึงถือว่ามีปรากฏอยู่น้อยมาก ควรแก่การศึกษา อนุรักษ์ เผยแพร่มรดกทางวัฒนธรรมและพัฒนาด้านการท่องเที่ยวให้เป็นที่รู้จักและยั่งยืนมั่นคงต่อไป

2. ความเป็นมาของพระบรมธาตุนครชุม

พระบรมธาตุนครชุมเป็นพระเจดีย์ประธานอยู่ในบริเวณวัดพระบรมธาตุ พระอารามหลวง ตำบลนครชุม อำเภอเมืองกำแพงเพชร เป็นพระเจดีย์รูปทรงศิลปะแบบมอญหรือพม่าที่บูรณะขึ้นใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) โดยมีการรื้อพระเจดีย์โบราณสามองค์ออกแล้วสร้างเป็นพระเจดีย์องค์เดียวตามแบบเจดีย์พม่าดังที่ปรากฏในปัจจุบัน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าแต่เดิมพระบรมธาตุนครชุมน่าจะเป็นพระเจดีย์ทรงดอกบัวตูมหรือทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ศิลปะแบบสุโขทัย (สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2546)

ภาพที่ 1 ลักษณะพุทธศิลป์พระบรมธาตุนครชุมในปัจจุบัน



จากหลักฐานประวัติศาสตร์ คือ ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 3 จารึกนครชุม ซึ่งจารึกขึ้นในปี พ.ศ.1900 ระบุว่าสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์มหารัชมหาราชอิราษ (พระมหาธรรมราชาที่ 1 /พญาลิไทย) ได้โปรดให้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุและหน่อพระศรีมหา

โพธิ์จากลังกามาประดิษฐานที่เมืองนครชุม ในปี พ.ศ.1900 (กรมศิลปากร, 2548) เมืองนครชุมที่

ปรากฏในจารึกนครชุมปัจจุบันคือ ชุมชนโบราณเมืองนครชุมที่อยู่บริเวณปากคลองสวนหมาก ในเขตตำบลนครชุม อำเภอเมืองกำแพงเพชร (ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2557) ส่วนสถานที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุนั้น เชื่อกันว่าเป็นองค์พระบรมธาตุนครชุม ซึ่งตั้งอยู่ภายในบริเวณวัดพระบรมธาตุพระอารามหลวง ด้วยเป็นวัดโบราณขนาดใหญ่ ตั้งอยู่กลางชุมชนโบราณเมืองนครชุม และเป็นที่เคารพศรัทธาของพุทธศาสนิกชนมาช้านาน

ต่อมาวัดพระบรมธาตุนครชุมได้ถูกทิ้งร้างประมาณ พ.ศ.2127 จนกระทั่งในปี พ.ศ.2392 จึงมีการบูรณะวัดพระบรมธาตุขึ้นมาอีกครั้ง และมีการรื้อสร้างองค์พระบรมธาตุนครชุมใหม่จากสภาพที่ทรุดโทรม ให้เป็นพระเจดีย์ศิลปะทรงมอญ-พม่า โดยพ่อค้าไม้ชาวกะเหรี่ยงในบังคับของอังกฤษสองพี่น้อง คือ แซกอและพะโป้ ในระหว่าง พ.ศ.2414-2449 (ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2557) ปัจจุบันพระบรมธาตุนครชุมถือได้ว่าเป็นโบราณสถานเก่าแก่ที่เป็นปูชนียสถานและแหล่งท่องเที่ยวสำคัญของจังหวัดกำแพงเพชร

3. ความเป็นมาของการบูชาพระบรมธาตุนครชุมของชาวกะเหรี่ยงในจังหวัดกำแพงเพชร

ชาวกะเหรี่ยงเหล่านี้เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตเทือกเขาทางตะวันตกของจังหวัดกำแพงเพชรตั้งแต่เมื่อไรนั้นไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด บ้างก็สันนิษฐานว่าแรกเริ่มเข้ามาเพราะเป็นแรงงานในการทำป่าไม้ของแซกอและพะโป้ กะเหรี่ยงในบังคับของอังกฤษที่เข้ามาทำป่าไม้แล้วตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ปากคลองสวนหมากในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ภายหลังชาวกะเหรี่ยงที่เป็นแรงงานเข้าไปตัดไม้ในเขตภูเขาจึงตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณดังกล่าวสืบมา (วันเชิด กิตติขจร, สัมภาษณ์) บ้างก็ว่าอาศัยอยู่มาช้านานนับตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 21-23 เป็นต้นมา และอาจมีความเกี่ยวพันกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครชุมและเมืองกำแพงเพชรด้วย เพราะชาวกะเหรี่ยงเป็นกลุ่มคนสำคัญในการผลิตหรือควบคุมสินค้าของป่าเกือบทั้งหมด (สุรินทร์ เหลือลมัย, 2556)

ที่น่าสนใจก็คือ ชาวกะเหรี่ยงในชุมชนต่าง ๆ ดังกล่าวจะมีประเพณีสำคัญที่ปฏิบัติร่วมกันทุกๆ ปี ต่อเนื่องมาช้านานแล้ว ได้แก่ ประเพณีการบูชาพระบรมธาตุนครชุม ทุกวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 ทุกปี



ภาพที่ 2

ชาวกะเหรี่ยงแห่ตุงและสร้งน้ำรอบ
องค์พระบรมธาตุนครชุม

จากการสัมภาษณ์และสังเกตการณ์ชาวกะเหรี่ยงที่มาร่วมพิธีบูชาพระบรมธาตุนครชุมในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 ปี พ.ศ.2556 (วันที่ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2556) ทำให้ทราบว่าที่ชาวกะเหรี่ยงในเขตกำแพงเพชรเดินทางมาบูชาพระบรมธาตุนครชุมในวันนี้ก็เพราะชาวกะเหรี่ยงมีความทรงจำร่วมกันว่า องค์พระบรมธาตุนครชุมถูกสร้างขึ้นใหม่โดยบรรพบุรุษของชาวกะเหรี่ยงที่เข้ามาทำป่าไม้ มาทำงานและอพยพเข้ามาในดินแดนประเทศไทยเมื่อนานมาแล้ว โดยการนำของพญาตะก่าและพะโป้ซึ่งเป็นชาวกะเหรี่ยงสองพี่น้องที่มาทำป่าไม้และตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ชุมชนปากคลองสวนหมาก สำหรับคำว่า “พญาตะก่า” ยังเป็นชื่อเกียรติยศของพม่าที่ใช้เรียกผู้สร้างพระเจดีย์ด้วย (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2504)

โดยปกติชาวกะเหรี่ยงจะให้ความเคารพและให้ความสำคัญกับวิญญูณบรรพบุรุษเป็นอย่างมาก ชาวกะเหรี่ยงเหล่านี้จึงเดินทางมาไหว้พระบรมธาตุนครชุมในช่วงที่มีงานประเพณีประจำปีช่วงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 ของทุกปีสืบทอดกันมาช้านานแล้ว เพื่อเป็นการรำลึกและให้ความเคารพในบุญคุณของบรรพบุรุษที่ได้มาสร้างองค์พระบรมธาตุนครชุมให้มีความยิ่งใหญ่และงดงามมาจนถึงปัจจุบัน คำหนึ่งที่ผู้เขียนมักจะได้ยินเมื่อสัมภาษณ์ชาวกะเหรี่ยงในวันนั้นคือ “บรรพบุรุษมาสร้างไหว้ ลูกหลานก็ต้องมาราบไหว้ดูแล” (दारुक แจงทอง, สัมภาษณ์) ทำให้ชาวกะเหรี่ยงทั้งหลายในเขตจังหวัดกำแพงเพชรมีความเคารพศรัทธาและมีความผูกพันกับองค์พระบรมธาตุนครชุมเป็นอย่างมาก

4. พิธีกรรมการบูชาพระบรมธาตุนครชุมของชาวกะเหรี่ยงในจังหวัดกำแพงเพชร

ในช่วงวันขึ้น 15 ค่ำเดือน 3 ของทุกปี วัดพระบรมธาตุ พระอารามหลวง และพุทธศาสนิกชนชุมชนนครชุม ได้ร่วมกันจัดประเพณีมีสักการพระบรมธาตุนครชุม เพ็ญเดือน 3 ซึ่งเป็นประเพณีที่มีการปฏิบัติสืบต่อมาช้านาน ในแต่ละปีจะมีชาวกะเหรี่ยงในจังหวัดกำแพงเพชรจะรวมตัวกันมาทำพิธีกรรมต่างๆ เพื่อบูชาองค์พระบรมธาตุนครชุม ในช่วงกลางวันของวันขึ้น 15 ค่ำเดือน 3 โดยชาวกะเหรี่ยงดังกล่าวจะนำเครื่องสักการะต่าง ๆ และผ้าป่ามาทอดถวายเป็นพุทธบูชาแด่องค์พระบรมธาตุนครชุม

ภาพที่ 3 ผู้เฒ่าชาวกะเหรี่ยงนำผงขมิ้นมาโปรยรอบองค์พระบรมธาตุ



สิ่งของและพิธีกรรมที่ชาวกะเหรี่ยงนำมาถวายและปฏิบัติในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 ก็คือตุ้งหรือธงที่เป็นผ้าทอที่ชาวกะเหรี่ยงแต่ละชุมชนจะทอขึ้นมาเพื่อถวายเป็นพุทธบูชาต่อองค์พระบรมธาตุนครชุมโดยเฉพาะ ซึ่งแต่ละตุ้งก็จะมีรูปแบบและลวดลายที่แตกต่างกัน มีขันท้า แก้วน้ำ หรือขวดน้ำที่แช่ด้วยฝักส้มป่อยสำหรับสรงองค์พระบรมธาตุนครชุม ชาวกะเหรี่ยงอาวุโสมักจะนำผงขมิ้นผสมผงแป้งและวานเปาะใส่กระบอกไม้ไผ่มาโปรยรอบองค์พระบรมธาตุ ซึ่งถือเป็นเครื่องหอมที่ชาวกะเหรี่ยงเชื่อว่าจะทำให้หอมไปจนถึงสวรรค์ชั้นฟ้า (มะหมี อุอุโตะออ, สัมภาษณ์) และมีการนำต้นผ้าป่าซึ่งจะมีเงินและสิ่งของเครื่องใช้ทั่วไป รวมทั้งผลผลิตทางการเกษตรต่างๆ ของชาว

กะเหรี่ยง เช่น พริก ถั่ว พัก แดง พักทอง หัวหอม กระเทียม มะเขือ มะละกอและกล้วย เป็นต้น สำหรับทอดถวายพระภิกษุสามเณรและใช้บำรุงพระอาราม

ภาพที่ 4 ชาวกะเหรี่ยงทำพิธีบูชาพระบรมธาตุนครชุม ท่ามกลางแดดที่ร้อนระอุด้วยความศรัทธา



เมื่อถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 ชาวกะเหรี่ยงแต่ละชุมชนก็จะแต่งกายด้วยชุดประจำเผ่า เดินทางแห่ต้นผ้าป่าและตุ่มมารวมกันที่วัดพระบรมธาตุ พระอารามหลวง เมื่อเวลาประมาณถวายภัตตาหารเพลพอดี เมื่อถวายเพลเสร็จ ผู้นำทางความเชื่อของชาวกะเหรี่ยงที่เป็น “ผู้เฒ่า” ก็จะนำชาวกะเหรี่ยงทำพิธีไหว้พระบรมธาตุนครชุม แล้วแห่ตุ่มรอบองค์พระบรมธาตุนครชุม ในระหว่างนั้นก็จะมีกรประพรมน้ำอบน้ำหอมหรือน้ำแป้งเป็นการสรงน้ำรอบองค์พระบรมธาตุไปพร้อมๆ กันจนครบ 3 รอบ จากนั้นก็จะปักตุ้งไว้ที่ลานพระบรมธาตุถวายเป็นพุทธบูชา แล้วก็มารับประทานอาหารกลางวันแม่ครัวของทางวัดจัดเตรียมไว้ เมื่อรับประทานอาหารเสร็จก็จะทำพิธีทอดผ้าป่า และชาวกะเหรี่ยงหนุ่มสาวก็จะให้บรรดา “ผู้เฒ่า” ผูกข้อมืออวยพร ก่อนที่จะแยกย้ายกันเดินเที่ยวงานและเดินทางกลับบ้านของตนในเวลาประมาณ 15.00 นาฬิกา

จากการสัมภาษณ์ผู้สูงอายุชาวนครชุมยังทำให้ทราบว่า ในอดีต 30-50 ปีที่ผ่านมา ชาวกะเหรี่ยงจะเดินทางมาจากหมู่บ้านในเขตภูเขาก่อนวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 วันหนึ่งหรือสองวันโดยเข้ามาพักค้างคืนที่วัดพระบรมธาตุหรือพักกับชาวบ้านในชุมชนนครชุม โดยจะนำไม้ไผ่สำหรับทำ

ข้าวหลามมาด้วย กลางคืนก็จะเผาข้าวหลามรับประทานกัน และเตรียมไว้สำหรับตัดกบตรในเช้าวันรุ่งขึ้นด้วย (ลำไย เทพสุวรรณ, สัมภาษณ์)

5. บทสรุปและข้อเสนอแนะ

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ชาวกะเหรี่ยงในจังหวัดกำแพงเพชรให้ความสำคัญพระบรมธาตุนครชุม พระบรมธาตุเจดีย์เก่าแก่และศักดิ์สิทธิ์ซึ่งประดิษฐานอยู่ในวัดพระบรมธาตุพระอารามหลวง เป็นอย่างมาก อาจด้วยความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับความผูกพันกับบรรพบุรุษ ความศรัทธาในพระพุทธศาสนาและความพยายามสร้างอัตลักษณ์ให้กับกลุ่มชาติพันธุ์ของตนด้วยก็เป็นได้

นอกเหนือไปจากการศึกษาประวัติความเป็นมาของพิธีกรรมและประเพณีการบูชาพระบรมธาตุนครชุมของชาวกะเหรี่ยงในจังหวัดกำแพงเพชรแล้ว ยังควรมีการศึกษาแนวทางการอนุรักษ์ประเพณีและแนวทางการพัฒนาเพื่อให้เกิดประโยชน์ด้านการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ซึ่งเป็นงานศึกษาที่สามารถนำมาใช้เพื่อทำให้ชุมชนชาวกะเหรี่ยงในจังหวัดกำแพงเพชรได้รับผลประโยชน์ทั้งทางตรงและทางอ้อม นำมาซึ่งความภาคภูมิใจและความยั่งยืนของวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามนี้ได้ ท่ามกลางความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่อยู่ในสังคมไทยต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กรมพัฒนาสังคมและสวัสดิการ. (2555). **กะเหรี่ยง**. กรุงเทพฯ : กรมพัฒนาสังคมและสวัสดิการ กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์.
- กรมศิลปากร. (2548). **ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- ดารุก แจงทอง. (ผู้ให้สัมภาษณ์). **ธีระวัฒน์ แสนคำ** (ผู้สัมภาษณ์). (14 กุมภาพันธ์ 2557).
- ธีระวัฒน์ แสนคำ. (2557). **พระบรมธาตุนครชุม พระบรมธาตุเจดีย์แห่งลุ่มน้ำปิงตอนล่าง**. กรุงเทพฯ : คอมม่า.
- มะหมี อุอุโต๊ะอ. (ผู้ให้สัมภาษณ์). **ธีระวัฒน์ แสนคำ** (ผู้สัมภาษณ์). (14 กุมภาพันธ์ 2557).
- ลำไย เทพสุวรรณ. (ผู้ให้สัมภาษณ์). **ธีระวัฒน์ แสนคำ** (ผู้สัมภาษณ์). (26 กุมภาพันธ์ 2556).
- วันเชิด กิตติขจร. (ผู้ให้สัมภาษณ์). **ธีระวัฒน์ แสนคำ** (ผู้สัมภาษณ์). (24 มีนาคม 2556).
- สมคิด สาริยัง. (ผู้ให้สัมภาษณ์). **ธีระวัฒน์ แสนคำ** (ผู้สัมภาษณ์). (14 กุมภาพันธ์ 2557).

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ. (2504). **สารัน**

สมเด็จพระ เล่ม 7. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา.

สุรินทร์ เหลือลมัย. (2556). กะเหรี่ยง : ผู้ผลิตของป่าจากสยาม. **วารสารเมืองโบราณ** 39(4).
60-63.

สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร. (2546). **นำชมอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย ศรีสัชนาลัย**

กำแพงเพชร. สุโขทัย : วิทยาคอมพิวเตอร์ออฟเซต.